

Eestit okupeerinud totalitaarsete režiimide tegevusest põhjustatud kahjude uurimisega seotud küsimuste selgitamise komisjon

Sissejuhatus

5. novembril 2015 kirjutasid Eesti, Leedu ja Läti justiitsministrid Urmas Reinsalu, Dzintars Rasnačs ja Juozas Bernatoniš alla ühisdeklaratsioonile, milles nentisid, et „on aeg vaadata üle minevikus põhjustatud kahju ja arvestada teaduslikult põhjendatud viisil välja Nõukogude Liidu totalitaarse kommunistliku okupatsioonirežiimi põhjustatud kaotused.“ Ministrid kutsusid oma riikide eksperte ja poliitikuid üles keskendumisele järgmistele eesmärkidele:

- 1) kinnitada Balti riikide õiguslikku järjepidevust ka Nõukogude okupatsiooni ajal;
- 2) hinnata ja avalikustada ühises koostöös, toetudes põhjalikele uurimismeetoditele, kogu majanduslikku kahju, mida NSV Liit põhjustas Balti riikidele;
- 3) rõhutada suhetes Vene Föderatsiooniga okupatsiooni toimumise fakti ning kindlustada, et Vene Föderatsioon NSV Liidu õiguste ja kohustuste pärijana tunnustab okupatsiooni, võtab täieliku vastutuse ning kompenseerib kõik asjassepuutuvad kahjud;
- 4) võimaldada Eestil, Leedul ja Lätil valmistuda rahvusvahelise õigusega kooskõlas olevaks tegevuseks nõudmaks õiguslikult ja faktiliselt põhjendatud kompensatsiooni Vene Föderatsioonilt;
- 5) tagada, et praegustel ja tulevastel põlvkondadel oleks NSV Liidu okupatsioonist ja selle mõjust täielik ja objektiivne arusaam, mis põhineb uurimistöö käigus tuvastatud faktidele, ning varustada nad vahenditega juriidiliste sammude astumiseks;
- 6) kindlustada, et totalitaarse Nõukogude režiimi kuriteod, eriti Balti riikide okupeerimine, saaksid õiglase hinnangu rahvusvahelisel tasandil.¹

22. detsembril 2016 moodustas justiitsminister Urmas Reinsalu komisjoni Eestit okupeerinud totalitaarsete režiimide tegevusest põhjustatud kahjude uurimisega seotud küsimuste selgitamiseks. Komisjoni liikmeteks nimetati Toomas Hiio (esimees), dr. Aigi Rahi-Tamm ja dr. Olaf Mertelsmann Tartu ülikoolist ning dr. Priit Kama justiitsministeeriumist. Komisjoni ülesandeks määrati:

- 1) analüüsida Eestit okupeerinud totalitaarsete režiimide tegevusest (1940–1991) tulenenud rahvastikukaotuste ning majanduslike ja keskkonnakahjude (edaspidi okupatsioonikahjude) hindamiseks nii Eestis kui teistes riikides seni kasutatud

¹ Vt https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/news-related-files/kolme_balti_riigi_justiitsministri_uhisavaldus.pdf ja https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/news-related-files/declaration_05_11_15_.pdf.

meetodeid ja töötada välja soovitud kahjude hindamiseks vajalike edasiste tegevuste osas;

2) teha kokkuvõtte okupatsioonikahjude uurimise senistest tulemustest;

3) analüüsida okupatsioonikahjude õiguslikke küsimusi;

4) teha koostööd teiste riikide asutuste ja komisjonidega, mis tegelevad okupatsioonikahjude väljaselgitamisega;

5) süstematiseerida ja avalikustada okupatsioonikahjude hindamisega seotud teavet ja materjale.

Eesti okupatsioonikahjudest ja nende senisest hindamisest

Sissejuhatus

Okupatsioonikahjusid on mitut liiki. Korvamatud on inimkaotused, mis tulenesid Nõukogude Liidu okupatsioonirežiimi aluseks olnud kommunistlikust ideoloogiast eesmärgiga kõrvaldada nii Eesti ühiskonna eliit – poliitikud, riigiametnikud, majandustegelased, põllumehed, haritlased jt – , aga ka hulk inimesi kas nende Nõukogude-vastase meelsuse või „sotsiaalselt ohtlikuks elemendiks“ klassifitseerimise põhjendusel. Neile lisanduvad Saksa okupatsiooni ajal aastatel 1941–1944 rassilistel ja ideoloogilistel põhjustel mõrvatud, aga ka Saksamaa koonduslaagritesse saadetud Eesti inimesed. Alates 1944. aastast Nõukogude repressioonid jätkusid, ohvrite nimekirja lisandusid relvastatud vastupanuliikumise liikmed ja nende perekonnaliikmed, samuti isikud, keda süüdistati väidetavas või tegelikus koostöös Saksa okupatsioonivõimudega aastatel 1941–1944 olenemata koostöö iseloomust. Absoluutse enamuse inimkaotustest kandis Eesti aastatel 1940–1953, kuid nn Nõukogude-vastase tegevuse eest, mis oli enamasti suunatud Nõukogude okupatsiooni lõpetamisele ja Eesti iseseisvuse taastamisele, vangistati inimesi kuni NSV Liidu okupatsiooni lõpuni.

Nõukogude okupatsioonivõimud rakendasid oma vastaste või väidetavate vastaste suhtes eri repressioone, mis liigituvad kolme põhikategooriasse: hukkamine (surmanuhtlus),² vangistamine koos või ilma sunnitööta ja küüditamine. Saksa okupatsioonivõimud rakendasid surmanuhtlust ja vangistamist koos või ilma sunnitööta. Osa vangistatutest saadeti Saksamaal või Saksamaa okupeeritud territooriumidel asunud koonduslaagritesse.

Surmaotsuseid langetati Eesti territooriumil alates 1940. aasta lõpust kuni Eesti okupeerimiseni Saksa vägede poolt 1941. aasta sügisel. Hiljem mõisteti GULAGi vangilaagrites surma ka osa Eestist väljaveetud poliitvange. Aastatel 1941–1944 hukati Saksa okupatsioonivõimude korraldusel Eestis kuni 8000 Eesti inimest. Pärast NSV Liidu okupatsiooni jätkumist 1944. aastal

² Vene NFSV kriminaalkodeksis *Высшая мера уголовного наказания (ВМН)*.

langetati surmaotsuseid kuni surmanuhtluse kui karistumäära kaotamiseni 1947. aastal ja seejärel uuesti alates 1950. aastast.³

Lisaks Nõukogude poliitilistes tribunalides või erinõupidamisel surmamõistetuile mõrvati 1941. ja 1944. aastal Eesti pinnal toimunud sõjategevuse ajal Eestis NSV Liidu riikliku julgeoleku organite, NKVD hävituspataljonide ja Punaarmee üksuste liikmete poolt veel sadu tsiviilisikuid. Samuti mõrvati palju tsiviilisikuid metsavendade-vastaste operatsioonide ajal nii aastal 1941 kui ka alates 1944. aastast.

Saksa okupatsiooni ajal langetasid enamiku surmaotsuseid Saksa julgeolekuasutuste (Julgeolekupolitsei ja SD) Eesti allosakondade erikomisjonid, aga ka mitmesugused sõjaväekohtud ning sõjaväeüksuste välikohtud. 1941. aastal ja ka hiljem hukati hulk inimesi sõjaväe lähitagalas moodustatud väiksemates koonduslaagrites, kuhu koondati okupatsioonirežiimi tegelikud või väidetavad vastased. 1941. aasta suvel hukkasid inimesi ka Omakaitse üksuste liikmed.

Vangistatud tsiviilisikud mõisteti süüdi mitmesugustes poliitilistes tribunalides või NKVD/NKGB/MGB erinõupidamise otsusega enamasti Vene NFSV kriminaalkodeksi § 58 alusel ning saadeti sõltuvalt süüdistustest ja otsuse langetamise ajast 5–25 aastaks GULAGi vangilaagritesse NSV Liidu äärealadel. Suur osa GULAGi saadetud inimestest suri peagi ebainimlike vangistustingimuste, vägivalda ja jõhkra kohtlemise, ülejätkäiva töö ja puuduliku arstiabi tõttu. Saksa okupatsiooni ajal vangistatud inimesi peeti kinni Eestis asuvates vanglates ja kohalikes koonduslaagrites, kuid neid saadeti ka Eestist välja.

Poliitvangide eri kategooria moodustasid tuhanded mehed ja naised, kes pärast 1944. aastat mõisteti süüdi suutmatuse tõttu täita taludele pandud põllumajandusnorme. Enamikku neist peeti kinni Eestis asuvates vangilaagrites, nende karistustähtjad olid mõneaastased.

Küüditatud inimesi eristab eelmisest kategooriast see, et nende suhtes ei langetatud otsust, mis defineeriuks iga isiku väidetava süü Nõukogude võimu silmis. Inimesed küüditati sotsiaalsete tunnuste alusel perekondade kaupa ja otsuse nende ümberasustamiseks NSV Liidu kaugematesse paikadesse langetasid NSV Liidu täitevõimu organid. Küüditatavate nimekirjad koostasid riikliku julgeoleku asutused Eestis. Eestis pandi toime kaks suuremat küüditamist (1941. aasta juunis ja 1949. aasta märtsis) ja kolm väiksemat operatsiooni väiksemate inimrühmade vastu aastatel 1945–1951. Küüditatud saadeti kodumaalt välja esialgu tähtajatult, 1948. aastast alates nimetati seda eluaegseks väljasaatmiseks, 1949. aasta küüditatud saadeti välja igaveseks ajaks. Nad pidid elama sundasumisel komandandi järelevalve all ilma loata sundasumise paigast lahkuda. Tuhandeid Eestist küüditatud suri nälja, haiguste, ebainimlike elamistingimuste ja ülejätkäiva töö tõttu.

³ Surmanuhtlus kaotati NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. mai 1947. a. moratoriumiga ja taastati 12. jaanuaril 1950 NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega „kodumaa reeturite, spioonide ja õõnestajate-diversantide“ suhtes. (*к изменникам родины, шпионам, подрывникам-диверсантам*).

GULAGis ellujäänud vangistatud ja küüditatud said õiguse hakata kodumaale tagasi pöörduma pärast Stalini surma 1953. aastal. Enamik naases Eestisse 1950. aastate teisel poolel. Kuni Nõukogude okupatsiooni lõpuni koheldi neid eri kategooriana vaatamata isegi formaalse rehabiliteerimise otsusele. Oli neidki, kellele kehtestati elukohapiirangud (enamasti keeld elada suuremates linnades või pöörduda tagasi endisesse elukohta või Eestisse), mis paljudel juhtudel kehtisid kuni NSV Liidu lõpuni.

Eesti korvamatute inimkaotuste hulka kuuluvad ka mehed, kes mobiliseeriti Punaarmeele ja surid 1941. ja 1942. aasta talvel tööüksustes või langesid rindel, samuti 1941. aastal Eestist koos taganeva Punaarmeele sundevakueeritud inimesed, kes NSV Liidu tagalas surid. Samuti ei pöördunud kunagi kodumaale tagasi suur osa umbes 70 000-st inimesest, kes 1944. aastal ja hiljem tagasipöörduva Nõukogude okupatsiooni eest lääneriikidesse põgenesid. Eesti inimkaotusi Nõukogude okupatsiooni ja II maailmasõja tagajärjel võib hinnata umbes ühele viiendikule (20%) rahvastikust. Eesti rahvastikukaotuseks on ka aastatel 1939–1940 Hitleri kutsel Saksamaale lahkunud ümberasujad ning 1941. aastal Saksamaa ja NSV Liidu kokkuleppel Eestist lahkunud järelümberasujad ja põgenikud, kokku üle 20 000 inimese. Mõlema kategooria lahkumise põhjuseks oli Eesti loovutamine NSV Liidu mõjusfääri 23. augustil 1939 sõlmitud Hitleri-Stalini pakti salaprotokolliga ja järgnenud okupeerimine.

Materiaalseid, keskkonna- jt kahjusid käsitletakse allpool koos ülevaatega nende senisest hindamisest.

Okupatsioonikahjude hindamisest 1940. aastate algusest 1980. aastate lõpuni

Eellugu. 1920. aasta 2. veebruari Tartu rahuleping Eesti ja Venemaa vahel Nõukogude Venemaa poolt Vabadussõja ajal hõivatud territooriumil põhjustatud kahjusid otseselt ei eritletud, kuid Venemaa võttis endale kohustuse tagastada Eestile varad, mis olid nii I maailmasõja ajal evakueeritud kui ka hiljem välja veetud ning maksis Eestile 15 miljonit kuldrubla.⁴ Saksa okupatsiooni põhjustatud kahjud (oktoober 1917 / veebruar 1918 kuni november 1918) hinnati Eestis ära.⁵ Eesti ja Saksamaa vahel sõlmitud kokkulepe Saksa vägede lahkumise kohta reguleeris ainult Saksa sõjaväe käsutuses olnud varade, hoonete ja taristuobjektide ülemineku Eesti valitsuse käsutusse.⁶ 1923. aasta 27. juunil sõlmiti Eesti ja Saksamaa vahel kokkulepe, mille esimene artikkel sätestas:

⁴ Vt Rahuleping Eesti ja Venemaa vahel (Tartu: Ed. Bergmann, 1920), Rahvusarhiiv, RA, ERA.957.5.9, 10–26, digiteeritud: <http://www.ra.ee/dgs/purl.php?shc=ERA.957.5.9:20>.

⁵ Jaak Valge, Eesti lugu. Must suvi. Raha 100 aastat tagasi, <https://vikerraadio.err.ee/821315/eesti-lugu-must-suvi-raha-100-aastat-tagasi>.

⁶ Üleandmise leping, 19. novembril 1918, *Riigi Teataja* nr. 1, 27. november 1919, 7. Digiteeritud: RA, ERA.957.5.9, 3, <http://www.ra.ee/dgs/purl.php?shc=ERA.957.5.9:7>.

„Mõlemad lepinguosalisel pooled seletavad, et nemad Ilmasõja sündmuste tõttu, iseäranis Saksa sõjaväeosade viibimise tõttu Eesti territooriumil 1917. ja 1918. aastatel mingisuguseid nõudmisi teine teise vastu ei tõsta.“⁷

Esimese Nõukogude okupatsiooni aasta (1940–1941) põhjustatud inimkaotuste kokkuarvamisega alustati pärast Saksa okupatsiooni algust 1941. aasta sügisel. Vabariigi Presidendi kantselei endise direktori Elmar Tambeki juhtimisel asutati 4. septembril 1941 Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Keskus (tuntud saksakeelse lühendi ZEV – *Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten* – järgi), mis tegi nimeliselt kindlaks ligi 60 000 isikut, kes olid mõrvatud või Eestist väevõimuga ära viidud: poliitvangide, küüditatute, sõdurite ja ohvitseridena Punaarmee 22. territoriaalkorpuses, aga ka kutsealuste, mobiliseeritute ja evakueeritutena. Saksa okupatsioonivõimud toetasid ZEV-i tegevust, sest Eesti inimkaotusi käsitati propagandavahendina bolševismivastaste meeleolude õhutamiseks. ZEV-i kogutud andmete paikapidavust on aga kinnitanud ka hilisem uurimistö.⁸

Saksa okupatsiooni ajal tegeldi ka materiaalsete kaotuste kokkuarvamisega, kuid kokkuvõttes, millel oleks olnud sisuline väärtus, ei jõutud. Saksa okupatsioonivõime huvitas pigem Eesti allesjäänud majanduslik kandevoime tööjõu-, põllumajandus- ja tööstusressursside mõttes ning selle rakendatavus nii Saksa sõjamajanduse teenistusse kui ka Leningradi all rindel oleva väegrupi Nord toetuseks, mille tagalapiirkonda Eesti kuulus. Uurimistö avalikuks väljundiks oli propagandateos „Eesti rahva kannatuste aasta“.⁹ ZEV-i uurimistö tulemustega haakuvad Robert Raidi (Maksim Sklowsky-Hammer-Haameri, 1913–1978, pseudonüüm) esimese väljaandena 1953. aastal saksa keeles ilmunud dokumentaalreportaaž „Kui venelased tulid“ ja Tuudur Tamme (Oskar Nahe, 1905–1968, pseudonüüm) raamat „Need teod süüdistavad“.¹⁰ Maksim Sklowsky oli töötanud Eesti majandusministeeriumis ja Saksa okupatsiooni aegses majandusdirektooriumis, Oskar Nahe aga teenis 1941–1943 Saksa julgeolekupolitseiis ning nad olid kursis esimese Nõukogude okupatsiooni aasta kuritegude uurimise materjalidega.

⁷ Kokkulepe Saksa riigi ja Eesti Vabariigi vahel, 27. juuni 1923, RA, ERA.957.5.183, 13p, http://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.957.5.183:17.

⁸ ZEV-i materjalidest oli 21. sajandi alguseks säilinud pool nimekirjast ja statistiline ülevaade kogu nimekirjas sisaldunud 59 967 isiku andmete kokkuvõtteks. Saksa okupatsiooni ajal ei lubatud registreerida umbes 400 küüditatud juuti, kelle andmeid nimekiri ei sisalda.

⁹ Peatükid, I. kd: Stalin asub ründamisele, ENSV loomise komöödia, Eesti sõjavägi bolševistliku hävitus aasta keerises, NKVD mõrvarikäed eesti rahva kallal, Küüditamine, Eestlaste osavõtt Eesti vabastamisest Saksa sõjaväe poolt 1941. a. II kd: Metsavennad, NKVD hävituspataljonid ja nende hirmuteod Eestis, Rongkäikude ja miitingute lõõg eesti rahva kaelas, Eesti kool bolševikkude võimu all, Teater punasel aastal, Eesti kunst punase hulluse kammitsas, Bolševikkude laastamistö eesti muusikapõllul, Bolševistlik aasta Eesti põllumajanduses. *Eesti rahva kannatuste aasta I–II, koguteos, Eesti Omavalitsuse väljaanne* (Tallinn: Eesti Omavalitsus, Eesti Kirjastus: 1943); 2. trükk *Eesti rahva kannatuste aasta, koguteos* (Tallinn: Mats, 1995); 3. trükk *Eesti rahva kannatuste aasta, koguteos, Eesti Omavalitsuse väljaanne* (Tartu: Elmatar, 2012).

¹⁰ Robert Raid, *Kui venelased tulid ...*, 1. ja 2. kd. (Toronto: s. n., 1954, Estoprint, 1955), 2. tr. (Tallinn: Kupar, 1995); avaldatud lisaks saksa keelele ka läti, inglise ja hispaania keeles; Tuudur Tamm, *Need teod süüdistavad: dokumentaalteos Eesti kannatusaastast 1941* (New York: Kultuur, 1966), *Need teod süüdistavad 2. osa: dokumentaalteos Eesti kannatusaastast 1941* (New York: Kultuur, 1968).

1944. aasta sügisel Eestisse tagasi pöördunud Nõukogude okupatsioonivõim järgis Saksa okupatsioonija kahjude uurimisel samasugust mudelit. 1944. aasta septembris asutati ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks, mille eeltööd olid aasta varem alanud Moskvast. Tegemist oli 1942. aasta novembris asutatud NSV Liidu üleliidulise komisjoni¹¹ Eesti osakonnaga, mille arhiivi ja fotoarhiivi säilitatakse Eesti Rahvusarhiivis.¹² Üleliidulise komisjoni kogutud materjale kasutati Nürnbergi rahvusvahelise sõjakurjategijate protsessi süüdistusmaterjalide seas ning selle loomisel peeti silmas ka vajadust Saksamaa reparatsioonide kokkuarvutamiseks pärast sõda. Eesti NSV alakomisjoni 1946. aastal lõppenud töö tulemuseks oli raamat „Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944“, mis hoolimata oma vastasmärgilisusest sarnanes nii eesmärgilt kui ka sisult „Eesti rahva kannatuste aastale“, kuid selle propagandistlik sõnastus oli mitu kraadi kangem.¹³

ENSV Vabariikliku Komisjoni üks töötulemusi oli kuni NSV Liidu lõpuni ametlikult käibel olnud väidetav Saksa okupatsiooni ajal Eestis tapetud inimeste arv: 125 307. Hoolimata ühelisest täpsusest ei põhinenud see arv mitte nimekirjadel, vaid eri suurusjärgu täpsusega hinnangutel maakondade ja linnade kaupa, mis olid seejärel ühe või teise maakonna või linna hinnangu täpsusastet arvestamata aritmeetiliselt kokku liidetud. Veidi alla poole väidetavalt hukatuist ja tapetuist, 61 307, moodustasid *Nõukogude Eesti kodanikud*, kellest 58 167 olid väidetavalt maha lastud ning 3140 kas surnuks piinatud või vangistuses surnud. Ülejäänud 64 000 ohvrit olid *teiste liiduvabariikide kodanikud*, mille all peeti enamasti silmas Eestis asunud Saksa sõjavangilaagrites surnud või hukatud sõjavange.¹⁴ Arvestuse eesmärke näitab tsitaat ülalnimetatud raamatust:

„Kui need arvud kõik kokku arvame ja endi ümber ringi vaatame, kui palju Eestis veel rahvast järele on jäänud, siis peame tulema kohutavale järeldusele: samuti kui pärast 1343. aasta Jüriöö ülestõusu sakslased hävitasid ühe neljandiku eesti rahvast, on neil

¹¹ *Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК) Vt nt Niels Bo Poulsen, „War Crime Investigation Po-sovetski?: Evaluating Material from the Extraordinary State Commission,“ Holocaust and Modernity : Studies in Ukraine and the World, Vol. 5 No. 1 (2008): 27–46.*

¹² Vt RA, ERA.R-364, ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks; RA, EFA.217, Eesti NSV Vabariiklik Komisjon saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks.

¹³ Peatükid: Saksa röövvalutajad kui eesti rahva põlised verivaenlased. Nende ideoloogia ja poliitilised eesmärgid; Niinimetatud „Eesti omavalitsus“ kui Saksa okupatsiooni silt; Eesti rahvamajanduse hävitamine hitlerlaste ja nende käsilaste poolt; Eesti rahva kultuuri sihikindel hävitamine ja eesti rahva vaimu mürgitamine Saksa fašismi ja eesti rahva reeturite poolt; Eesti rahva füüsiline hävitamine Saksa okupantide ja nende käsilaste poolt; Eesti linnad ja maakonnad Saksa fašistliku okupatsiooni all; Eesti rahva võitlus Saksa okupantide ja nende käsilaste vastu. *Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944*, toimetuse kolleegium Max Laosson, Eduard Päll, Joosep Saat (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947).

¹⁴ Nende arvude kriitika vt „Saateks,“ *Eesti rahvastikukaotused II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944*, koostanud Indrek Paavle, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 17 (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002), 7–8.

korda läinud kolme okupatsioonista jooksul 1941.–1944. a. hävitada neljandik kogu Eesti rahvast.“¹⁵

Arvude paikapidamatus oli selge ka nende avaldajatele. Hinnangulise arvu üheline täpsus oli kõigest abinõu jätmaks muljet, et ohvrid ongi kokku loetud. 1990. aastatel pühendati selle arvu ümberlõkkamisele palju energiat ja täheruumi ja vastandati sellele Nõukogude okupatsiooni ohvrite arv, mis sel ajal põhines peamiselt ZEV-i töö tulemustele. Arvu 125 307 on Eestis Saksa okupatsiooni ajal tapetud inimeste arvuna kasutanud ka mõned 21. sajandi alguses Venemaal või Venemaa toetusel avaldatud propagandaväljaanded. Vene autorid aga on püüdnud vaidlustada Eestis avaldatud arvandeid Nõukogude okupatsioonivõimu ohvrite arvu kohta.¹⁶

Saksa okupatsiooni ajal tekitatud kahjude ja kaotuste osas vahetasid Saksamaa Liitvabariik ja Eesti Vabariik 1995. aasta suvel noote. Saksamaa Liitvabariik kohustus maksma Eesti Vabariigile „humanitaarsetel kaalutlustel“ kaks miljonit Saksa marka Eesti Vabariigi sotsiaalasutuste jaoks. Saksamaa Liitvabariigi valitsus luges selle summa tasumisega kõik natsionaalsotsialistlikest tagakiusamismeetmetest tulenevad Eesti Vabariigi kodanike nõuded lahendatuks ning Eesti Vabariigi valitsus nõustus selle ettepanekuga.¹⁷

* * *

Pärast sõja lõppu hakkasid NSV Liidu esimese okupatsioonista kahjusid uurima nii Eesti pagulased kui ka lääneriikide sovetoloogid.¹⁸ Eri teemadel ilmus hulk artikleid, mis erinesid nii kvaliteedi kui allikabaasi poolest ning mille eesmärk oli eeskätt Eesti pagulaste välisvõitluse ja külma sõja propagandarinde väidete varustamine tõendusmaterjaliga. Üldistuseni ei jõutud ja see polnudki eesmärk. Uuritavatest teemadest annab ülevaate kümneköitelise koguteose „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas“ esimesele NSV Liidu okupatsiooni aastale pühendatud III köite (ilmus 1956. aastal) nende artiklite loetelu, mis keskenduvad kaotustele: Eesti õiguskorra hävitamine (A. Mägi), Eesti kohtu saatus (A. Peetre), Eesti maksukoorma all (V. Riismandel), Hoop Eesti põllumajandusele (J. Nõu), Ühistegevuse sovjetiseerimine (A. Ekbaum ja K. Inno),

¹⁵ Aleksander Jõeäär, „Saksa okupandid eesti rahvast hävitamas,“ *Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944*, 420–421 (A. Jõeäär oli 1940–1950 Eesti NSV kohtu rahvakomissar ja minister).

¹⁶ Vt nt Aleksandr Djukov, *Deporteerimised Eestis : kuidas see toimus tegelikult : Nõukogude võimude repressioonidest Eestis 1940–1953*, toim Vladimir Iljaševitš (Tallinn: Tarbeinfo, 2009). Vt ka Toomas Hiio, „Arvude vaidlustamine,“ *Diplomaatia* nr. 49/50 (Oktoober 2007), <https://www.diplomaatia.ee/artikkel/ arvude-vaidlustamine/>.

¹⁷ *Durch den Beitrag der Regierung der Bundesrepublik Deutschland gelten alle Forderungen von Staatsangehörigen der Republik Estland aufgrund von NS-Verfolgungsmaßnahmen als erledigt*, Staatssekretär des Auswärtigen Amtes Dr. Hans-Friedrich von Ploetz, der Botschafter der Republik Estland Tiit Matsulevitš, noot, Eesti Vabariigi Suursaatkond, 22. juuni 1995, Välisministeeriumi arhiiv.

¹⁸ Vt nt nn Kersteni komisjoni (komisjoni esimehe Esindajatekoja liikme Charles J. Kersteni järgi) vahearuanne: *Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U. S. S. R.*, Third Interim Report of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-Third Congress, Second Session, under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 348 (Washington: United States Government, 1954), digiteeritud: <https://archive.org/details/reportofselectco1954unit>.

Eesti majandus punasel aastal (H. Nurk), Eesti panganduse ja rahanduse likvideerimine (G. J. K. Kõll), Eesti Panga ülevõtmine (K. Tungal), Kirik tagakiusamise alla (J. Aunver), Laastamine raamatukogudes (M. Jürma), Teadlasest tshekistik (G. Ney), Riigikaitse hävitamine (R. Maasing), Eesti ohvitseride kadumine (P. Kangro), Inimkaotused punasel aastal (M. Kuldkepp) jt.¹⁹

Eesti kaotustest pärast II maailmasõda

Aastatel 1963–1972 ilmus Eesti pagulaste väljaandel koguteos „Eesti saatusaastad 1945–1960“, mille kolmas, viies ja kuues köide sisaldavad hulga artikleid Eesti inim- ja majanduslike kaotuste kohta pärast II maailmasõda. Kolmandas köites on käsitlused põllumajandusest, kalandusest, metsandusest ja tööstusest okupeeritud Eestis. Viiendas köites antakse ülevaade rahvastikust, ehitustegevusest, õigusemõistmisest, kirikust jms ning kuuendas köites haridusest, tervishoiust ja Eesti NSV valitsemisest.²⁰

Mõlema koguteose toimetuse liige ning ühtlasi ise mitme okupeeritud Eesti majandusolusid ja valitsemiskorraldust puudutava artikli autor, Eesti ohvitser ja majandusteadlane Arnold Purre (1902–1986) avaldas osa neist artiklitest ka saksa keeles Königsteini Albertus Magnuse kolleegiumi juures tegutsenud Balti Instituudi väljaandes *Acta Baltica*.²¹ Eraldi ingliskeelse trükisena avaldati tema käsitus sovetlikust põllumajandusest Eestis.²²

Aleksander Kaelas avaldas 1956. aastal ülevaate okupeeritud Eesti territooriumist, rahvastikust, majandusest, poliitikast, sotsiaal- ja kultuurilistest oludest ning võimukandjatest. Esimene sõjajärgne rahvaloendus NSV Liidus korraldati 1959. aastal. Aleksander Kaelas kasutas Eesti rahvaarvu hindamiseks Nõukogude „valimiste“ statistikat, tuletades rahvaarvu valimisringkondade arvu järgi. Tema hinnangul asus 1955. aastal okupatsiooniaegseis piirides 80 000 – 110 000 (tsiviil)elanikku rohkem kui 1939. aastal. Sõjaväelaste arvuks hindas ta umbes 70 000; NSV Liidust sisserännanud tsiviilelanike arvuks umbes 300 000 ning järelejäänud eestlaste arvuks 850 000.²³ Kaelase raamat on näiteks sovetoloogide metoodikast Eesti olude hindamisel, mis tuginesid avalikele allikatele ja Eestist põgenenud inimestelt saadud andmetele.

¹⁹ *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, III, *Punane aasta*, toimetused: Richard Maasing, Evald Blumfeldt, Hans Kauri, Vello Pekomäe (Stockholm: RMP, 1956).

²⁰ *Eesti saatusaastad, 1945-1960*, 3, *Kommunistlikus haardes*, autor Arnold Purre, toim. Richard Maasing, Arnold Purre, Hans Kauri, Erich Ernits, Ülo Jürima ja Madis Üürrike (Stockholm: EMP, 1965); *Eesti saatusaastad, 1945-1960*, 5, *Ikestatud rahvas*, [sama toimetus] (Stockholm: EMP, 1968); *Eesti saatusaastad, 1945-1960*, 6, *Ikestus kestab*, [sama toimetus] (Stockholm: EMP 1972).

²¹ „Bautätigkeit und Wohnungsverhältnisse in Sowjetestland“ (1964), „Die Landwirtschaft Estlands im Rahmen der allgemeinen Agrarpolitik der Sowjetunion“ (1966), „Territoriale Einleitung und Verwaltung des Estnischen SSR im Rahmen der allgemeinen Staatsordnung der UdSSR“ (1967), „Estlands Industrie unter sowjetischen Herrschaft“ (1970) ja „Ethnischer Bestand und Struktur der Bevölkerung Sowjetestlands im Jahr 1970“ (1971),

²² Arnold Purre, *Soviet farming failure hits Estonia* (Stockholm: Estonian Information Centre, 1964).

²³ Aleksander Kaelas, *Okupeeritud Eesti* (Stockholm: Eesti Rahvusfond, 1956), lk 11–15.

1960. ja 1970. aastatel paguluses kogutud andmed peamiselt Eesti sõjaväelaste, aga ka teiste massirepressioonide ohvrite saatuse kohta avaldas Eesti Ohvitseride Keskkogu Põhja-Ameerika Ühendriikides 1978. aastal.²⁴ See väljaanne sisaldas hulga faktidele põhinevate andmete kõrval ka rea ekslikke oletusi ja arvamusi, mistõttu tänapäeval on see materjal ilma hoolika allikakriitikata kasutuskõlbmatu. Auraamatu andmed kaasati ka Eesti Represseeritute Registri Büroo (vt allpool) kogumikesse ning anti pärast Eesti iseseisvuse taastamist väheste paranduste ja täiendustega uuesti välja.²⁵

Eraldi väärivad märkimist professor Vello Salo koostatud nimekirjad. 1989. aastal avaldas ta Toronto Eesti Arhiivis säilitatud ZEV-i andmestikule toetuva ülevaate Eesti rahvastikukaotuste kohta 1940. aasta juunist 1941. aasta augustini.²⁶ 1993. aastal üllitas ta eraldi kõite 1941. aasta küüditatute²⁷ ja järgmisel aastal Eesti kaadriohvitseride saatuse kohta.²⁸ Eraldi nimestiku avaldas ta 1941. aasta juunis küüditatud Eesti kodanikest ja elanikest juutide kohta, kes ei sisaldunud Saksa okupatsiooni ajal koostatud ZEV-i nimekirjades, sest olid juudid.²⁹

Kuni NSV Liidu kokkuvarisemiseni olid arvandmed massirepressioonide kohta NSV Liidus salastatud. Vabas maailmas olid kasutada II maailmasõja ajal Läände pääsenute mälestused ja kogutud materjalid ning Saksa okupatsiooni aegsed väljaanded. II maailmasõja järgsete repressioonide kohta olid uurijate käsutuses ainult Läände põgenenute andmed ning sovetoloogide uurimused, mis põhinesid NSV Liidus avaldatud materjalide analüüsile. Keegi ei arvanud 1960. ja 1970. aastatel, et NSV Liit veerand sajandi pärast olemast lakkab. Seetõttu ei

²⁴ *Auraamatu andmete kogu, millest koostatakse auraamat kõigile eestlasile, kes langesid Teises Maailmasõjas või järelaastail kommunistide vastu võideldes, kes kommunistide poolt mõrvati, kes hukkusid kommunistide poolt arreteeritult, surmalaagreisse küüditatult või Eestist põgenemisel*, andmed kogunud ja korrastanud Eesti Ohvitseride Keskkogu Põhja-Ameerika Ühendriikides juhatus (New York: Eesti Ohvitseride Keskkogu Põhja-Ameerika Ühendriikides, 1978).

²⁵ *Pro Patria. Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejale = Dedicated to Estonian freedom fighters who perished in World War II*, koostanud Aleks Kurgvel ja Herbert Lindmäe, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 12 (Tartu : Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998); 2. tr. *Pro Patria. II, 1940-1945: auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejale = Book of honor dedicated to Estonian freedom fighters who perished in World War II*, koostanud Aleks Kurgvel ja Herbert Lindmäe, toimetanud Vello Salo ja Aigi Rahi (Tallinn : Valge Raamat, 2010).

²⁶ *Population losses in Estonia. Vol. 1, June 1940 - August 1941*, 1. *Introduction to documentation*, 2. *List of 9,632 deportees*, 3. *Statistics concerning 59, 967 deported or murdered persons*, compiled and edited by Vello Salo (Scarborough (Ont.): Maarjamaa, 1989).

²⁷ *Küüditatud 1941: üldnimestik Tartu Instituudi arhiivis ja arhiivraamatukogus (Torontos) ning Eesti Represseeritute Registri Büroos (Tallinnas) leiduva andmestiku põhjal seisuga 24. veebruar 1993*, koostanud Vello Salo (Toronto: Maarjamaa, 1993).

²⁸ *E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1994: nimestik seisuga 25.03.1994*, koostanud Vello Salo (Brampton: Maarjamaa, 1994); täiendatud väljaanne Vello Salo, *E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996, nimestik*, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 8 (Tartu: Johannes Esto Ühing, 1996).

²⁹ Vello Salo, *Population losses 1940–1941: citizens of Jewish nationality*, Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 18 (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, Johannes Esto Ühing, 2002).

seadnud ülalnimetatud teoste autorid eesmärgiks tervikliku ülevaate saavutamist kõigist kaotustest rääkimata NSV Liidule või tema õigusjärglasele arve esitamisest.

Debatt II maailmasõja ohvrite arvu täpse üle on kestnud rohkem kui pool sajandit hoolimata sellest, et ajaloolastele, demograafidele ja statistikutele on selge, et täpsete arvude kindlakstegemine nii suurte arvude puhul pole võimalik. Tegemist oli ennekõike poliitiliselt motiveeritud väitlusega, milles Külma sõja ajal seisid vastastikku NSV Liit oma liitlastega ning Lääne õpetlased, viimaste seas kimbuke neidki, kelle arvates holokaust polnud palju rohkem kui müüt. Pärast idabloki kokkuvarisemist on ühes leeris nii ametlik Venemaa kui need Lääne publitsistid ja õpetlased, kelle meelest Külma sõja ajal kinnistunud poolametlikest väidetest eeskätt NSV Liidu kaotuste ja holokausti ohvrite arvu kohta ei maksa taganeda, teisel poolel aga need, kelle meelest kommunistlike režiimide kuritegude tegelik ulatus oli kuni 1990. aastateni teadmata. Viimaste väiteid toetavad nii endise idabloki maades kui ka ülejäänud maailmas avatud arhiivides (nt lääneriikide arhiivides said täis salastamistähtjad) uurijate käsutusse jõudnud dokumendid.

[Okupatsioonikahjude hindamine Eesti iseseisvuse taastamise ajal ja Eesti Vabariigis](#)
1985. aastal NSV Liidu juhiks tõusnud Mihhail Gorbatšov seadis NSV Liidu reanimeerimise poliitika aluseks kolm vaala – perestroika, glasnost (avalikustamine) ja uskorenije (kiirendus). Paljude seni salajas peetud sündmuste ja otsuste avalikuks tegemise kõrval oli osa glasnostist ka Stalini ajal toime pandud inimsusvastaste kuritegude avalikustamise jätkamine. Jätkati sealt, kus Hruštšovi paljastused olid soikunud. Esialgu tegeldi Stalini puhastustega ning esimesteks märtriteks tõusid 1936.–1938. aasta silmapaistvamad ohvrid, kellel sageli oli olnud oma roll nii kommunistliku režiimi ülesehitamisel kui ka terroris. Seda lihtsustas asjaolu, et enamik neist oli pärast Hruštšovi 1956. aasta NLKP XX kongressi paljastuskõnet „postuumselt rehabiliteeritud“. Kuid peagi suundus tähelepanu kõigile ohvritele – alates põllumajanduse kollektiviseerimisest ja „kulakute“ küüditamisest, Ukraina näljahädast ja 1939.–1940. aastal okupeeritud riikide ja maade elanike küüditamisest kuni Katõnis maha lastud Poola ohvitseride ja tervete rahvaste küüditamiseni Volga-maadelt, Krimmist ja Põhja-Kaukaasiast II maailmasõja ajal. 1989. aasta detsembris kuulutas NSV Liidu Rahvasaadikute Kongress 50 aastat varem sõlmitud Hitleri-Stalini pakti ja selle salaprotokollid tühiseks.

Aasta varem, 1988. aasta oktoobris oli Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee Poliitbüroo moodustanud erikomisjoni 1930. ja 1940. aastate ning 1950. aastate alguse repressioonide materjalide täiendavaks uurimiseks, mille juhiks määrati Aleksandr Jakovlev. Selle komisjoni ja komisjoni tööd jätkanud asutuste tegevuse tulemusena avaldati kümneid dokumendikogumikke massirepressioonide ning NSV Liidu kõrgema juhtkonna, NLKP KK poliitbüroo otsuste, rehabiliteerimise jms kohta. Juurdepääs Venemaa arhiivides säilitatavatele 20. sajandi materjalidele on tugevasti piiratud, kuid pärast NSV Liidu kokkuvarisemist on uurijate käsutuses siiski teatud osa materjalidest massirepressioonide kohta. Tänapäevaks on

ilmunud allikapublikatsioonid ka NSV Liidu poliitika ohvrite, aga ka majanduslike ja keskkonnakahjude kohta. Sari „Venemaa – XX sajand – dokumendid“ ilmub tänapäevani.³⁰

Eestis järgis repressiooniohvrite saatuse kindlakstegemine esialgu sama mustrit. Esimesena avaldati artikleid ja raamatuid nende kommunistliku režiimi ohvriks langenud meeste ja naiste kohta, kes olid 1940. aastal uue võimuga kaasa läinud või osalenud põrandaaluses kommunistlikus õõnestustegevuses juba Eesti Vabariigis.³¹ Kommunistliku režiimi ohvrite saatuse uurimine sai mitme endise kommunistliku partei ajaloo instituudi teaduri või kõrgkoolide „punaste kateedrite“ õppejõu uueks uurimisteenaks. Neil oli kommunistliku partei arhiivimaterjalidega töötamise kogemus ja NLKP asutuste asjaajamise asjatundmine.

Balti riikidel oli tugev pagulaskond. Pagulased olid avaldanud sadu raamatuid oma riikide sõdadevahelise ajastu ajaloo ja II maailmasõja sündmuste kohta. Need raamatud avaldati nüüd ka kodumaal või toodi omal ajal paguluses suures tiraažis trükitud teosed Eesti, Läti ja Leedu raamatukogudesse. Need raamatud, eriti aga mälestused, kustutasid kiiresti sovetliku ajalookontseptsiooni loodud minevikupildi ja asendasid uuega. Paralleelselt sellega alustas Eesti Muinsuskaitse Selts mälestuste kogumist Eesti inimestelt. Mälestuste kogumine kuulutati välja 22. veebruaril 1988 ja seda tegid 1988. aasta suvel nii üliõpilased ja keskkooliõpilased kui ka vabatahtlikud.

1988. aasta novembris avaldas Mart Laar ajakirjas „Vikerkaar“ esimest mälestuste kogumise suve tutvustava artikli, milles muuhulgas võrdles Nõukogude Liidu julgeolekumeeste julmuse NSV Liidus toodetud filmides kujutatud gestaapolaste julmustega ning pidas tähtsaks kommunistliku režiimi repressioonides osalenud isikute nimede avalikustamist. 1989. aasta märtsis algatas Eesti NSV prokuratuur Laari vastu kriminaalasja, sest Laari väited selle kohta, et Punaarmee ja hävituspataljonid panid 1941. aasta suvel Eestis toime inimvihkajalikke tegusid, ei vastavat tõele, on valed ja väljamõeldised ning seetõttu kriminaalkorras karistatavad. Kriminaalasja Laari vastu ei algatatud kunagi.³²

1996. aastal avaldasid Mart Laar ja Jaan Tross enamjaolt muinsuskaitse seltsi mälestuste kogumise aktsioonis kogutud andmetele põhineva 1941. aastal Eestis mõrvatud inimeste nimekirja.³³

³⁰ Vt *Rossija. XX век. Документы*, mis ilmub alates 1997. aastast: nt *ГУЛАГ: (Главное управление лагерей): 1917–1960*, koost. A. Kokurin, N. Petrov (Moskva: МФД, Материк, 2000); *Сталинские депортации 1928–1953*, koost. N. Robol, P. Poljan (Moskva: Международный фонд "Демократия", Материк, 2005); *Реабилитация: как это было: документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*, koost. A. Artizov, A. Sigatšov jt, 1. kd. *Март 1953 – февраль 1956* (Moskva: Международный фонд "Демократия", 2000); 2. kd. *Февраль 1956 – начало 80-х годов* (Moskva: Международный фонд "Демократия", 2003) jpt.

³¹ Nt Lembit Raid, *Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995).

³² Mart Laar, „Õuduste aeg,“ *Vikerkaar* nr. 11 (1988): 76–78; vt ka Kalle Muuli, „Õuduste aeg,“ *Postimees*, 1. märts 2014.

³³ *Punane terror*, koost. Mart Laar ja Jaan Kross (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996).

Hakati koostama maakondlikke koguteoseid kommunistliku terrori ohvrite kohta. Viljakas publitsist Voldemar Pinn (1932–1999) avaldas andmed Läänemaa kohta.³⁴ Jaan Lillesalu koostas ülevaate Märjamaa piirkonna inimkaotustest.³⁵ Enno Piir (1910–2006) avaldas Memento (vt allpool) väljaandel sarja „Sakalamaa ei unusta“ kommunistliku režiimi põhjustatud inimkaotuste kohta Viljandimaal kihelkondade kaupa.³⁶ Mart Arold (1944–2014) avaldas Teise maailmasõja ajal NSV Liidu tagalas hävituspataljonlaste ning „partei- ja nõukogude aktiivi“ liikmete 1941. aasta kohta kogutud mälestustele põhineva sarja „Sortside saladused“,³⁷ milles mälestused on rühmitatud sündmustepõhiselt maakondade kaupa. Neid üleskirjutusi säilitati parteiarhiivis, kuid enne NSV Liidu lagunemist polnud need avalikkusele kättesaadavad, sest sisaldasid üksikasjalikke ülevaateid toimunust, kus ei saladud ka hävituspataljonlaste ja punaarmeerlaste vägivalldateid. Siia ritta kuulub ka Herbert Lindmäe Suvesõja-sari, mis maakondade kaupa ja esialgu peamiselt Saksa okupatsiooni ajal ilmunud ajalehtedele ja Omakaitse aruannetele tuginedes annab ülevaate 1941. aasta sündmustest, ohvritest, süüdlastest ja kangelastest.³⁸ Üks esimesi teaduslikke käsitlusi Eesti repressiooniohvritest oli 1992. aastal ilmunud ajalooajakirja Kleio erinumber 1949. aasta küüditamisest Eestis, mis omakorda oli jätkuks professor Herbert Ligi (1928–1990) alustatud uurimistööle.³⁹ 1998. aastal ilmus Aigi Rahi-Tamme sulest raamat 1949. aasta küüditamisest Tartus ja Tartumaal.⁴⁰

Komisjonid ja asutused

Eesti NSV Teaduste akadeemia komisjon 1940. aasta sündmuste uurimiseks Eestis

Komisjon moodustati 1989. aastal ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi otsusega. Komisjoni esimees oli akadeemik Juhan Kahk (1928–1998) ning liikmed Heiki Lindpere, Andrus Park (Pork, 1949–1994), Eerik-Juhan Truuväli ja Peeter Vares. Komisjoni ellukutsumine oli seotud Molotov-Ribbentropi pakti tühistamise ettevalmistamisega NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressil, milles suurt rolli mängis Eesti teaduste akadeemia liige Endel Lippmaa (1930–2015). Komisjoni 12. septembri 1989. aasta lõpparuandes nenditi:

1) NSV Liidu 16. juuni 1940. aasta ultimaatumit Eestile tuleb käsitada kui rahvusvahelise õiguse ning mitme NSV Liidu poolt alla kirjutatud lepingu rikkumist ning ka rünnaku ja otsese agressioonina. Eesti okupeerimine 17. juunil oli 23. augustil 1939 sõlmitud Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokolli tulemus ning jättis Eesti rahva ilma oma vaba tahte ja enesemääramisõiguse teostamise võimalusest. See oli otsene vallutus, mida ei

³⁴ Voldemar Pinn, *Punane terror ja Läänemaa*, 8 köidet, 1990–1992.

³⁵ Jaan Lillesalu, *Teise maailmasõja ja riikliku vägivalda ohvrid Märjamaa piirkonnas aastatel 1940–1954* (Märjamaa, 1991).

³⁶ Enno Piir, *Sakalamaa ei unusta*, 12 köidet 1991–1997.

³⁷ *Sortside saladused*, 12 köidet, 1993–2001, koost. Mart Arold, esimesed kolm köidet pseudonüümi all L. Levala.

³⁸ Herbert Lindmäe, *Suvesõda ...*, 9 köidet 1999–2015, esimene köide ise kirjastatuna, seejärel ORURKi ja SA Valge Raamat väljaandel.

³⁹ *1949 a. küüditamine Eestis: Tallinn, Nõmme, Harjumaa*, koost. ja toim. Aadu Must, Aigi Rahi, *Kleio. Ajaloo ajakiri, Erinumber 1* (1992); vt ka Aigi Rahi, Aadu Must, „Katkenud töö: Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites,“ *Kleio. Ajaloo ajakiri* nr. 8 (1993): 8–15.

⁴⁰ Aigi Rahi, *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas* (Tartu: Kleio, 1998).

saa tunnustada. Pärast Eesti okupeerimist vastu võetud õigusaktid on ainult näiliselt seaduslikud, kuid tegelikult tühised.

2) Eesti Vabariigi Valitsus astus 16. juunil 1940 NSV Liidu ultimaatumiga tagasi. 21. juunil 1940 nimetas president K. Päts ametisse uue valitsuse, kuid tegi seda 19. juunil Eestisse saabunud Andrei Ždanovi surve all.

3) 14.–15. juulil 1940 korraldatud Riigivolikogu valimised korraldati valimisseadust rikkudes ja vastaskandidaate elimineerides stalinlike valimiste imitatsioonina. Eestis oli 125 000 punaarmeele, kes aktiivselt osalesid poliitilistes protsessides.

4) Eesti Töötava Rahva Liidu bloki valimisplatvorm ei sisaldanud Nõukogude võimu kehtestamise ja NSV Liiduga liitumise avaldusi. Bloki poolt hääletanud inimesed polnud sellest kavatsusest teadlikud. Võimuküsimuses rahvahääletust ei korraldatud.

5) Eelpoolnimetatul alusel võib NSV Liiduga liitumise kvalifitseerida vägivaldse inkorporeerimise ja annekteerimisena.

6) Eelpoolnimetatul näitab, et Eesti inkorporeerimine NSV Liitu ei olnud seaduslik.⁴¹

Eesti NSV Ülemnõukogu komisjon ajaloolise ja õigusliku hinnangu väljatöötamiseks 1940. aasta sündmustele Eestis

Komisjon moodustati 20. juulil 1989. Selle kokkukutsumise ajendasid 435 000 (sic!) valija kirjad ülemnõukogu presiidiumile, milles nõuti Molotov-Ribbentropi pakti 50. aastapäeva eel Eestis 1940. aasta juunist augustini toimunud sündmuste selgitamist. Komisjoni esimeheks nimetati ENSV TA asepresident Arno Käär (1926–2017) ja liikmeteks

Jüri Ant, Tartu ülikooli ajalookateedri juhataja,
Hillar Eller (1939–2010), EKP Hiiumaa rajoonikomitee I sekretär,
Arnold Green (1920–2011), Eesti NSV välisminister,
Igor Gräzin, Tartu ülikooli õigusteaduskonna professor, NSV Liidu rahvasaadik,
Priit Järve, ENSV TA filosoofia, sotsioloogia ja õiguse instituudi direktor,
Advig Kiris, ENSV justiitsminister,
Jaak Kirikal, ENSV Ülemkohtu esimees,
Marju Lauristin, Tartu ülikooli ajakirjanduskateedri juhataja, NSV Liidu rahvasaadik,
Olga Lauristin (1903–2005), personaal pensionär,
Lennart Meri (1929–2006), kirjanik ja Eesti Instituudi direktor,
Andrus Pork (1949–1994), ENSV TA teadusliku sekretäri kohusetäitja,
Ilmar Rebane (1912–1995), Tartu ülikooli õigusteaduskonna professor,
Harry Roots (1950–2010), EKP KK partei ajaloo instituudi direktor,
Edgar Savisaar, ENSV plaanikomitee esimees, NSV Liidu rahvasaadik,

⁴¹ Report by the Estonian Academy of Sciences Commission on the events of 1940 in Estonia, 12 September 1989, *World War II and Soviet Occupation in Estonia: a Damages Report*, compiled and edited by Juhan Kahk (Tallinn: Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidium, 1991), 11–12.

Mikk Titma, EKP KK sekretär, professor,
Eerik-Juhan Truuväli, ENSV TA ajaloo instituudi teadusdirektor,
Eduard Tšerevaško, EKP KK osakonnajuhataja,
Valeri Tšetvergov, tootmiskoondise „Baltijets“ peadirektor.⁴²

Komisjoni järeldused läksid mõnevõrra kaugemale kui teaduste akadeemia komisjoni järeldused. Rõhutati, et Eesti Vabariigi ja NSV Liidu suhted aastatel 1920–1939 rajanesid Tartu rahulepingul ja kahepoolsetel riikidevahelistel lepingutel ning et aastatel 1939–1940 otsustas NSV Liit Saksamaa teadmisel rahuldada oma territoriaalseid pretensioone Eesti suhtes ja õigusevastaselt muuta Eesti riiklikku staatust. 28. septembril 1939 NSV Liidu ja Eesti Vabariigi vahel sõlmitud vastastikuse abistamise leping oli ebavõrdne leping, mis piiras Eesti suveräänsust ja lõpetas Eesti neutraliteedipoliitika. Leping sõlmiti NSV Liidu relvaahvardusel, kuid lepingus siiski tunnustati Eesti suveräänsust. 14. juunil 1940 alanud Punaarmee ja Balti laevastiku õhu- ja mereblokaadile järgnes 16. juuni ultimaatum, mis esitas Eestile fabritseeritud süüdistusi, millele järgnes agressioon Eesti vastu. Järgnes 17. juuni 1940. aasta invasioon, sõjaline okupatsioon ning Nõukogude Liidu juhtkonna ja julgeolekuorganite brutaalne sekkumine Eesti siseasjadesse. Ka see komisjon jõudis järeldusele, et „Eesti Vabariigi inkorporeerimine NSV Liitu 1940. aastal ei olnud seaduslik“.⁴³ Komisjoni aruande aluseks olnud dokumendid publitseeriti vene ja eesti keeles eraldi raamatutena.⁴⁴

Komisjoni raportile tuginedes otsustas Eesti NSV Ülemnõukogu 12. novembril 1989 kuulutada ebaseaduslikuks riigivolikogu 22. juuli 1940. aasta deklaratsiooni Eesti astumisest Nõukogude Liidu koosseisu, sest see ei olnud Eesti rahva vaba tahte väljenduseks. Ühtlasi otsustati võtta suund Eesti taastamisele rahvusvahelise õiguse subjektina.⁴⁵ Eraldi rõhutati, et otsust ei tohi tõlgendada kui Eesti NSV konstitutsiooni § 69 rakendamist.⁴⁶

Eesti NSV Ülemnõukogu komisjon hinnangu andmiseks 1940. aasta sündmuste tagajärgedele Eestis

Komisjon moodustati 1989. aasta teisel poolel, et jätkata kahe eelmise tööd. Komisjoni juhtis akadeemik Juhan Kahk. Koostati ülevaated 1940. aasta sündmuste – s.o. eelnenud otsuste valgel

⁴² Постановление Президиума Верховного Совета Эстонской Советской Социалистической Республики о комиссии по выработке историко-правовой оценки событий, имевших место в Эстонии в 1940 году, 20. juuli 1989, *1940 год в Эстонии: документы и материалы*, koost. Arno Kõörna jt (Tallinn: Olion, 1989), 5; Состав комиссии по выработке историко-правовой оценки событий, имевших место в Эстонии в 1940 году, *ibid.*, 6–7.

⁴³ Report by the Estonian SSR Supreme Soviet Commission on the historical and legal evaluation of the events of 1940 in Estonia, 25 September 1989, *World War II and Soviet Occupation in Estonia: a Damages Report*, 15–17.

⁴⁴ *1940 год в Эстонии: документы и материалы; 1940. aasta Eestis: dokumente ja materjale*, koost. Arno Kõörna jt (Tallinn: Olion, 1989).

⁴⁵ Decision by the Estonian SSR Supreme Soviet on the historical and legal evaluation of the events of 1940 in Estonia, 12 November 1989, *World War II and Soviet Occupation in Estonia: a Damages Report*, 25–26.

⁴⁶ § 69. Eesti NSV-le jääb õigus Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidust vabalt välja astuda.

Eesti okupeerimise – tagajärgedest. Tartu rahulepingu 70. aastapäeval 1990. aasta 2. veebruaril peetud istungil tutvustas komisjon oma järeldusi:

- 1) Ühiskonna, majanduse ja kultuuri arengule tekitatud kahju puhul jagavad kohapeal moodustatud partei-, valitsus-, haldus- ja kohtuasutused ühist vastutust sedavõrd, kuivõrd nad teostasid võõrvõimu poliitikat.
- 2) Põhivastutust ühiskonna, majanduse ja kultuuri arengule tekitatud kahju eest kannavad need poliitilised jõud, mis on Eestile vägivaldselt peale surunud võõra sotsiaalmajandusliku süsteemi.
- 3) Sõjategevuse tõttu tekitatud rahvastikukaotused, nagu ka otsene ja kaudne majanduslik kahju, on raportis kokku võetud. Sõjategevuse laiendamine end neutraalseks kuulutanud Eesti territooriumile oli 23. augustil 1939. aastal NSV Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud salajase lisaprotokolliga otsene tagajärg.
- 4) Edasiste poliitiliste eesmärkide nimel allutati Eesti majandus NSV Liidu käsumajandusele. Seda kasutati õigustusena suure hulga võõrtööjõu rakendamiseks Eestis, mille eesmärk NSV Liidu keskvõimu strateegilistes huvides oli muuta Eesti rahvastiku etnilist koosseisu.

[---].⁴⁷

Komisjoni raport koosnes kaheksast osast ja kokkuvõttest. Esimese osa – rahvastikukaotused – koostasid Arvo Kuddo, Evald Laasi jt. Teine osa, mille autoriteks olid Arvo Kuddo, Aksel Kirch ja Marika Kirch, käsitles demograafilisi protsesse Eestis. Kolmanda osa keskkonnakahjustest koostas Rein Ratas. Neljas osa käsitles loodusressurssidele tekitatud kahju ja selle autorid olid Väino Puura, Enno Reinsalu, Ada Teedumäe, Rein Raudsepp, Lehte Savitskaja ja Koidu Tenno. Viienda, majanduskahjustele pühendatud osa koostasid Kalev Kukk jt. Kuues osa analüüsis elukvaliteeti ning selle autorid olid Urve Venesaar, Heldi Aarmaa, Tiia Karing, Sulev Mäeltsemees ja Mare Viies. Seitsmes ja kaheksas osa käsitlesid vastavalt kultuuri ja eesti keele olukorda ning nende osade autorid olid Rein Ruutsoo ja Mati Hint.⁴⁸

Komisjoni vah kokkuvõtte oli esimene katse väljendada okupatsioonikahjusid arvudes:

- 1) Stalinliku terrorirežiimi tõttu kandis Eesti suuremaid rahvastikukaotusi kui II maailmasõja sõjategevuses. Eesti kaotas rohkem kui viiendiku oma elanikest: 49 500 terroriohvrit, 24 100 sõjasurma ning 139 400 inimest, kes põgenesid Eestist või kelle Eesti kaotas Petsjerimaa ja Narvataguse Eestist eraldamise tõttu. Kokku 213 000 inimest. Eesti rahva kantud kaotusi võib oma olemuselt käsitada genotsiidina.

⁴⁷ Conclusions by the Commission for evaluating the consequences of the events of 1940 in Estonia, 21 February 1990, *World War II and Soviet Occupation in Estonia: a Damages Report*, 29–30.

⁴⁸ Ibid., 33–81.

- 2) Aastatel 1948–1985 kahanes põllumajanduslik maa 2 542 500 hektarilt 1 478 800 hektarini, s.o miljoni hektari võrra.
- 3) Teadlased hindavad aastatel 1950–1990 pinnaveele reostamise ja saastamisega tekitatud kahjuks 20 miljardit rubla. Põhjaveest on ohtlikult saastatud 10% ja tunduvalt saastatud 30%. Põhjaveele tekitatud kahjuks möödunud 30–40 aasta jooksul arvestati 60 miljardit rubla.
- 4) Eesti rikkalikke põlevkivivarusid raisati elektrienergia tootmiseks – lahtine kaevandamine ei ole enam võimalik. Möödunud 20 aasta jooksul kasutati 5–9 miljardi rubla väärtuses põlevkivi energia tootmiseks, mis viidi Eestist välja.
- 5) Fosforiidi ebamajanduslik kasutamine põhjustas teadlaste hinnangul 290 miljoni rubla väärtuses kahju.
- 6) Eestis Moskva keskvõimu asutuste elluviidud majanduspoliitika oli oma loomult koloniaalne ning suunatud Eesti loodusressursside ammendamisele ja Eesti muutmisele sõltuvaks teistest NSV Liidu regioonidest. Eesti tööstus muutus ebaefektiivseks.
- 7) Põllumajanduse sundkollektiviseerimine hävitas põllumajanduse ja talupidamise, põllumajandustootmisele tekitatud kahju hinnatakse kolmele miljardile rublale. Eesti muudeti ohtlikult sõltuvaks sisseveetavast loomasöödast.
- 8) Üleliidulised tööstusettevõtted nagu ka põlevkivi- ja energiatootmine oli õigustuseks tööjõu sisseveole NSV Liidust, mistõttu eestlaste osakaal rahvastikus on vähenenud 1941. aasta 89%-lt 1989. aasta 61%-le.
- 9) Loetletud põhjustel on Eesti elustandard jäänud tunduvalt maha Soome keskmisest elustandardist. Kui enne II maailmasõda oli Eesti elanike keskmine eluootus võrdne Soome elanike eluootusega, siis 1980. aastate lõpuks oli see 3,5 aastat väiksem.
- 10) Majanduspoliitiline ja teaduslik analüüs näitab selgesti, et praeguse majandusliku ja poliitilise süsteemi jätkumine on Eestile saatuslik.⁴⁹

Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon

„Riiklik komisjon Nõukogude ja Saksa okupatsiooni aastatel Eesti Vabariigi territooriumil, samuti tema kodanike suhtes teiste riikide territooriumidel kohaldatud repressiivpoliitika analüüsimiseks, toimepandud genotsiidikuritegude väljaselgitamiseks ning üldise hinnangu väljatöötamiseks“ moodustati Eesti Vabariigi ülemnõukogu presiidiumi 26. märtsi 1992. aasta otsusega. Komisjoni esimeheks nimetati Jaan Kross, kelle ülesanne oli komplekteerida kahe nädala jooksul komisjoni koosseis. Komisjon pidi esitama ülevaate oma töö tulemustest koos ettepanekutega „Eesti Vabariigi seadusandlikule kogule (parlamendile)“ sama aasta teise

⁴⁹ Conclusions, *World War II and Soviet Occupation in Estonia: a Damages Report*, 82–83.

poolaasta jooksul.⁵⁰ Pärast Riigikogu VII koosseisu ametisseastumist reorganiseeriti komisjon riigikogu otsusega Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riiklikuks komisjoniks ning määrati selle koosseis:

Jaan Kross, esimees (1920–2008)
Herbert Lindmäe, aseesimees
Peep Varju, aseesimees
Anna-Mirjam Kaber, vastutav sekretär

Liikmed:

Ülo Ennuste – TA Majanduse Instituut, majandusdoktor
Kaido Jaanson (1940–2015) – Tartu Ülikool, ajalookandidaat
Jaak Kangilaski – Kunstiülikooli rektor, kunstiteaduse kandidaat
Virve Kask – Tartu Ülikool, professor
Jüri Kivimäe – Tallinna Linnaarhiivi direktor, ajalookandidaat
Kaljo Kägi – advokaat
Jaan Laas – TA Majanduse Instituut, majanduskandidaat
Ando Leps – uurimisinõunik, õigusteaduse doktor
Uno Lõhmus – advokaat, õigusteaduse kandidaat
Heino Noor (1922–2018) – Tartu Ülikool
Egon Oja – jurist
Aadu Oll (1932–2003) – Liit «Memento», eestseisuse liige
Erast Parmasto (1928–2012) – akadeemik
Juhan Peegel (1919–2007) – akadeemik
Leo Pokk – Tartu Ülikool, meditsiinidoktor
Teet Rajasalu (1941–2003) – TA Majanduse Instituut, teadusdirektor
Vello Salo – teoloogiaprofessor
Enn Sarv (1921–2008) – Endiste Poliitvangide Liit, eestseisuse liige
Enn Tarvel – ajaloodoktor
Robert Tasso (1909–2005) – jurist
Rein Teinberg (1935–1995) – TA Eksperimentaalbioloogia Instituut, põllumajandusdoktor
Hans-Voldemar Trass (1928–2017) – akadeemik
Peeter Tulviste (1945–2017) – Tartu Ülikooli rektor, professor
Hannes Walter (1952–2004) – Kaitseministeeriumi nõunik, ajalookandidaat.

Riigikogu seadis komisjoni ülesandeks XX sajandi Nõukogude ja Saksa okupatsiooni aastatel Eesti Vabariigi territooriumil kohaldatud repressiivpoliitika analüüsimise, Eesti Vabariigi kodanike suhtes okupatsioonide perioodil rakendatud genotsiidikuritegude selgitamise, okupatsioonide poolt eesti rahvale tekitatud majandusliku kahju hindamise ning objektiivse

⁵⁰ Riikliku komisjoni moodustamisest repressiivpoliitika ja inimsusevastaste kuritegude väljaselgitamiseks, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi otsus, 26. märts 1992, <https://www.riigiteataja.ee/akt/30718>.

teadusliku hinnangu kujundamise XX sajandi okupatsioonivõimude tegevusele Eestis. Komisjoni tegevuse lõppeesmärgiks seati „välja anda valge raamatu kujul teaduslikult põhjendatud kokkuvõtte kõikidest kahjustest ja kaotustest, mida eesti rahvas on kandnud okupatsioonide jooksul“.⁵¹

1996. aastal võttis komisjoni esimehe ametikoha üle Vello Salo. Kuni 2004. aastani avaldas komisjon 21 erineva mahuga köidet okupatsioonivõimude repressioonide eri aspektide kohta. Suurem osa neist käsitles inimkaotusi, seda nii NSV Liidu kui ka Saksa okupatsioonivõimude tegevuse tagajärjel, tegevusalade (ohvitserid, arstid) ja ka maakondade kaupa. Väiksemad ülevaated koostati kunstielu ja raamatukogude kaotustest. Oma töö lõpptulemuse, Valge raamatu avaldamiseni jõudis komisjon 2005. aastal. Raamatus on peatükid

okupatsioonidest Eestis (Enn Sarv, Peep Varju),
inimkaotustest (Aigi Rahi-Tamm),
tervishoiuolukorrast (Virve Kask),
tervisele tekitatud püsikahjustest (Heino Noor),
kõrghariduse ja teadustöö kaotustest (Jaan Laas),
kunstielust (Jaak Kangilaski),
keskkonnakahjustest (Rein Ratas),
okupatsiooniarmee põhjustatud kahjustest (Anto Raukas) ja
majanduskahjustest (Kalev Kukk).

Peatükid on erineva mahu ja süvitsimineku astmega ning annavad üldisema ülevaate okupatsioonikahjustest valdkondade kaupa.

Riigikogu lõpetas Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni tegevuse 2004. aasta 1. septembriks. Riigikogu sätestas samas otsuses:

Vabariigi Valitsusel korraldada okupatsioonide repressiivpoliitika edasine uurimine, teavitades sellest Riigikogu hiljemalt 2004. aasta 1. septembril. Riigikogul esitada Vabariigi Valitsusele Valge Raamat, et selle abil saaks hinnata kahjude ja kaotuste võimalikke kahjutasunõudeid. Vabariigi Valitsusel esitada Riigikogule oma seisukoht okupatsioonide jooksul tekitatud kahjustest ja kaotustest tulenevate võimalike kahjutasunõuete kohta hiljemalt 2005. aasta 1. jaanuariks.⁵²

20. veebruaril 2006 registreeriti Sihtasutus Valge Raamat, mis jätkab okupatsioonide repressiivpoliitika alase uurimistöö tulemuste avaldamist.

⁵¹ Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni koosseis, Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni põhikiri – Riigikogu otsus Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni küsimused, 17. juuni 1993, *Riigi Teataja* 1993 I, 40, 591, <https://www.riigiteataja.ee/akt/13098133>.

⁵² Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni tegevuse kohta, 9. juuni 2004, *Riigi Teataja* 2004 I, 49, 343, <https://www.riigiteataja.ee/akt/772878>.

Eesti kultuurielu kaotustest aastatel 1940–1953 annab ülevaate Toomas Karjahärma ja Helle-Mai Lutsu 2005. aasta raamat „Kultuurigenotsiid Eestis“.⁵³

Nõukogude okupatsioonija keskonnakahjude kohta avaldati 2006. aastal Anto Raukase koostatud ja toimetatud koguteos.⁵⁴

Eesti Represseeritute Registri Büroo

Eesti Memento Liit, esialgu Eesti Õigusvastaselt Represseeritute Liit „Memento“, asutati 1949. aasta märtsiküüditamise 40. aastapäeval 1989. aasta 25. märtsil. Organisatsioon ühendab nii endisi küüditatud kui ka poliitvange. Memento teabe- ja ajalootoimkonnast kasvas välja iseseisev töögrupp „Eesti Represseeritute Registri Büroo“ (ERRB), mida 1991–1992 juhtis mäeinsener, Tallinna polütehnilise instituudi dotsent Leo Talve (1922–1992), alates 1992. aastast aga tema kolleeg, mehaanikainsener Leo Õispuu. ERRB hakkas koguma andmeid represseeritute saatuse kohta ning algatas laiaulatuslikud arhiiviuuringud.⁵⁵ ERRB tegevust toetatakse riigieelarvest.

Andmete kogumist lihtsustas suure osa represseeritute toimikute üleandmine Eestile Venemaal asuvatest KGB arhiividest 1991. aastal. Vabariigi Valitsus otsustas need liita üldise arhiivisüsteemiga (tänapäeval Rahvusarhiiv) ja teha need uurijatele kättesaadavaks.⁵⁶ Põhiliselt arhiivitoimikute, aga ka teiste allikate baasil on ERRB aastatel 1996–2017 sarjadena Poliitilised arreteerimised Eestis, Represseeritud isikute registrid jm avaldanud üle 20 köite, mis sisaldavad biograafilisi lühiaidmeid Eesti inimkaotuste kohta – poliitvangid, küüditatud, mobiliseeritud jm.⁵⁷ Veerand sajandiga on ERRB teinud ära suure töö. Koostatud materjalide kasutamist raskendab mõnevõrra hulk täiendus- ja lisaköiteid, mistõttu on palju kordusi. Et allikad on enamasti venekeelsed, on mõnikord probleeme nimede õigekirjaga. Samuti on kohati probleemiks – eriti mobiliseeritute köidete puhul – et Eesti ohvrite sekka on sattunud ka toimepanijaid (NKVD kaastöölised ja hävituspataljonlased, kes hiljem Punaarmeele mobiliseeriti) ning isikuid, kes ei ole Eesti kodanikud (Eesti rahvusväeosadesse NSV Liidust mobiliseeritud eestlased). Eesti inimkaotuste uurimiseks on need raamatud aga asendamatu allikapublikatsioon. Osa andmeid korrastati ja täpsustati koostöös Eesti Mälu Instituudiga seoses Eesti kommunismiohvrite memoriaali ettevalmistamisega.⁵⁸

⁵³ Toomas Karjahärm, Helle-Mai Luts, *Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud: 1940–1953* (Tallinn: Argo, 2005).

⁵⁴ *Nõukogude okupatsiooni poolt tekitatud keskonnakahjud*, koost. ja toim. Anto Raukas (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006).

⁵⁵ Vt „Liidu asutamine ja algaastad,“ Eesti Memento Liit, <https://www.memento.ee/liidust/liidu-asutamine-ja-algaastad/>.

⁵⁶ Vabariigi Valitsuse 19. aprilli 1993. a korraldus nr 172-k, *Riigi Teataja* 1993 I, 22, 372, <https://www.riigiteataja.ee/akt/13091784>.

⁵⁷ Vt Memento raamatud, <https://www.memento.ee/trukised/memento-raamatud/> (digiteeritud täistekstid).

⁵⁸ Vt EESTI KOMMUNISMIOHVRIID 1940–1991, <http://memoriaal.ee/>.

Inimsusvastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon

Komisjoni kutsus kokku Eesti president Lennart Meri 1998. aastal. Komisjon asutati inimsusvastaste kuritegude, genotsiidi ja sõjakuritegude uurimiseks, mis olid toime pandud Eesti territooriumil või Eesti kodanike ja elanike vastu väljaspool Eestit. Komisjon võttis oma tegevuse aluseks Rahvusvahelise Kriminaalkohtu 1998. aasta Rooma statuudi inimsusvastaste kuritegude, sõjakuritegude ja genotsiidi definitsioonid. Komisjoni eesmärk ei olnud otseselt Eesti inim- ja majanduslike kaotuste kokkuarvamine, vaid ülevaate andmine põhjustest ja tagajärgedest ning hinnangu andmine. Komisjon avaldas kolm raportit aastate 1940–1941, 1941–1944 ja aja kohta alates 1944, aastast⁵⁹ ning kaks köidet raportite aluseks olnud tekste: „Estonia 1940–1945“ (2006) ja „Estonia since 1944“ (2009).⁶⁰ Komisjoni esimees oli Soome diplomaat Max Jakobson. Komisjon lõpetas oma tegevuse 2008. aastal.

Eesti Mälu Instituut

2008. aastal moodustas president Toomas Hendrik Ilves Eesti Mälu Instituudi, mille eesmärgiks on uurida inimõiguste rikkumisi okupeeritud Eestis pärast Teist maailmasõda. 2017. aastal ühines Eesti Mälu Instituut sihtasutusega Unitas. Ühinenud sihtasutuse nimeks jäi Eesti Mälu Instituut.⁶¹ Mälu Instituut kontrollis koostöös ERRB-ga nende rohkem kui 22 000 inimese andmed, kes kommunistliku režiimi terrori ohvritena mõrvati või vangilaagrites ja küüdituses surid ning kelle nimed graveeritakse 23. augustil 2018 avatud Maarjamäe memoriaali seintesse.

Tähtsamad okupatsiooniga mõtestavad õigusaktid

Riigikogu avaldus Okupatsioonirežiimi kuritegudest Eestis

18. juunil 2002 tegi riigikogu avalduse „Okupatsioonirežiimi kuritegudest Eestis“. Avaldus sätestas muuhulgas:

Alates 1940. aastast, mil Eestis algas Nõukogude okupatsioon, millele järgnes 1941. aastal Saksa okupatsioon ja 1944. aastal taas Nõukogude okupatsioon, represseerisid ja sundisid Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimud kodumaalt lahkuma rohkem kui viiendiku Eesti elanikest.

Mälestades nende kuritegude ohvreid ja lähtudes sellest, et

⁵⁹ I etapp – Nõukogude okupatsioon Eestis aastatel 1940–1941, http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1940-1941.pdf; II etapp – Saksa okupatsioon Eestis aastatel 1941–1944, http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1941-1944.pdf; III ETAPP: NÕUKOGUDE OKUPATSIOON EESTIS ALATES AASTAST 1944, http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_ee_1944-.pdf.

⁶⁰ *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, toim. Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle (Tallinn : Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006); *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, toim. Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle (Tallinn : Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009).

⁶¹ Vt Eesti Mälu Instituut, <http://mnemosyne.ee/>.

- Saksamaa natsionaalsotsialistliku režiimi kuriteod on hukka mõistetud autoriteetsel rahvusvahelisel tasandil, kuid Nõukogude Liidu kommunistliku režiimi samaväärsed kuriteod on hukka mõistmata,
 - 1940. aasta 16.–17. juunil pani Nõukogude Liit hitlerliku Saksamaaga sõlmitud salakokkuleppe alusel toime agressiooni Eesti Vabariigi vastu, okupeeris ning annekteeris Eesti Vabariigi, rikkudes rahvusvahelist õigust, sealhulgas 2. veebruaril 1920. aastal Tartus Eesti ja Venemaa vahel sõlmitud rahulepingut ja 3. juulil 1933. aastal Londonis sõlmitud agressiooni defineerimise konventsiooni,
 - Nõukogude Liidu kommunistlik okupatsioonirežiim hävitas Eesti Vabariigi põhiseadusliku korra, riiklikud asutused ning kodanikuühendused ja organisatsioonid,
 - Nõukogude Liidu okupatsioonivõimud panid agressiooni tulemusena okupeeritud ja annekteeritud Eesti Vabariigi territooriumil toime genotsiidi ning inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid, võõrandasid õigusvastaselt vara ja hävitasid sihipäraselt eesti rahvuskultuuri, sealhulgas mälestisi ja trükiseid, muutsid venestamise eesmärgil Nõukogude Liidu kodanike Eestisse massilise ümberasumisega elanikkonna rahvuslikku koosseisu, et hävitada eesti rahvus,
- kuulutab Riigikogu need kuriteod toime pannud Nõukogude Liidu kommunistliku režiimi ja seda vägivaldselt teostanud Nõukogude Liidu organid, nagu NKVD, NKGB, KGB ja teised ning nende asutuste moodustatud tribunamid, erinõupidamised, samuti hävitus- ja rahvakaitsepataljonid ja nende tegevuse kuritegelikeks.

[---]

Tunnistades agressiooni, inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid ning genotsiidi toime pannud Nõukogude Liidu kommunistliku okupatsioonirežiimi asutused ja organisatsioonid kuritegelikeks, rõhutab Riigikogu, et see ei tähenda nende liikmete ja töötajate kollektiivset vastutust. Isiku vastutust režiimi kuritegude eest ei määra tema kuuluvus eespool nimetatud asutustesse ja organisatsioonidesse, vaid konkreetne tegevus, millele eetilise hinnangu peab eelkõige andma igaüks ise. Otsuse isiku osaluse kohta genotsiidis ning inimsusevastastes ja sõjakuritegudes saab langetada kohus.⁶²

Okupatsioonirežiimide poolt represseeritud isiku seadus

Okupatsioonirežiimi poolt represseeritud isiku seaduse võttis riigikogu vastu 2003. aasta detsembris ja see hakkas kehtima alates 1. jaanuarist 2004. Käesoleva raporti kontekstis on tähtis nii okupatsiooni ajaline määratlus – 16. juunist 1940 kuni 20. augustini 1991 – kui ka õigusvastaselt represseeritud isiku definitsioon.

⁶² Okupatsioonirežiimi kuritegudest Eestis, Riigikogu avaldus, 18. juuni 2002, Riigi Teataja I 2002, 52, 326, <https://www.riigiteataja.ee/akt/174385>.

Õigusvastaselt repressseeritud isikuks loeti

[---] isik, kes repressiooni ajal oli Eesti Vabariigi kodanik või 1940. aasta 16. juuni seisuga Eestis õiguspäraselt asunud mittekodanikust alaline elanik, välja arvatud Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel 1939. aasta 28. septembril sõlmitud lepingu (nn baasidelepingu) ja sellest tulenevate aktide alusel Eestisse tulnud või toodud isik,

- 1) kes on genotsiidi, nagu see on määratletud genotsiidi vältimise ja karistamise 1948. aasta konventsioonis (RT II 1994, 27, 103), ohver;
- 2) keda karistati vangistusega, asumisele saatmisega või psühhiaatrilisse eriraviasutusse paigutamiselega tema tõekspidamiste, poliitiliste või muude vaadete, usutunnistuse, rassilise või etnilise kuuluvuse, kodakondsuse, sünnipära, sotsiaalse päritolu või varandusliku seisu pärast;
- 3) keda karistati vangistusega või asumisele saatmisega okupantriigi enda kodanikule kehtestatud erikohustuse (väeteenistus, riigitruudus, sunduslik maailmavaade, territooriumilt lahkumise keeld jms) täitmata jätmise eest;
- 4) keda karistati vangistusega või asumisele saatmisega selle eest, mida ta tegi enne okupatsiooni või selle ajutisel vaheajal, välja arvatud juhul, kui tegu oleks olnud karistatav ka Eesti Vabariigi seaduste alusel;
- 5) keda karistati vangistusega või asumisele saatmisega päritolu või üldiste isikutunnuste alusel individuaalset süüd tuvastamata;
- 6) keda karistati vangistusega või asumisele saatmisega osalemise eest okupatsioonivastase iseloomuga protestiaktis või riiklikku enesemääramise õigust rõhutavas aktis või muu rahvusvaheliselt tunnustatud inimõiguse või põhivabaduse teostamise või teostamiskatse eest, sõltumata kuriteoliigist, mis okupantriik talle formaalselt omistas;
- 7) kes deporteeriti (küüditati või asustati ümber) tema alalisest, okupeeritud territooriumil olevast elukohast kas okupantriigi või mõne muu riigi territooriumile, olgu see okupeeritud või mitte, või kes jäeti pärast karistuse ärakandmist sundasumisele väljapoole Eesti territooriumi;
- 8) kes viidi Eestist 1941. aastal NSV Liitu ning allutati sunniviisilisele tööle koos vabaduse piiramisega tööpataljonis, ehituskolonnis või töökolonni üksuses või kes saadeti Suur-Saksa okupatsiooni ajal sunniviisiliselt tööle väljapoole Eesti territooriumi;
- 9) kes pärast sõjavangi langemist või repatrieeritava isikuna allutati sunniviisilisele tööle koos vabaduse piiramisega NSV Liidu tööpataljonis, ehituskolonnis või töökolonnis;
- 10) keda õigusvastase repressiooni eest ennast varjanuna karistati vangistusega või asumisele saatmisega teo või tegude pärast, mida ta pani toime hädakaitse või

hädaseisundi olukorras Eesti Vabariigi seadusega kehtestatud piire ületamata, välja arvatud juhul, kui tegu oleks olnud karistatav ka Eesti Vabariigi seaduste alusel;

11) kellel keelati Eestis elamine;

12) kes allutati katseobjektina kiiritusele seoses tuumapommi lõhkamisega;

13) kes saadeti sunniviisiliselt tuumakatastroofi piirkonda katastroofi tagajärgede likvideerimiseks.

Represseeritaks loetakse ka käesoleva paragrahvi lõikes 1 nimetatud isiku laps, kes sündis vanema asumisel või kinnipidamiskohas oleku ajal või pärast vanema vabanemist kuni ajani, mil vanemale anti luba ja reaalne võimalus Eestisse naasmiseks.

Represseeritaks ei loetud isikuid, kes töötasid repressioone kohaldanud asutuse koosseisus, välja arvatud alama taseme teenindava või majanduspersonali hulka kuuluvana, ning isikuid, kes astusid ÜK(b)P-sse enne 1954. aasta 1. jaanuari, samuti isikuid, keda karistati kuriteo eest, mis oleks olnud karistatav ka Eesti Vabariigi seaduste alusel.⁶³

Tunnustuse avaldamine Eesti kodanikele

Pärast aastatepikkust arutelu, mille ajendas küsimus Eesti iseseisvuse taastamise nimel teiste riikide sõjavägedes võidelnud Eesti kodanike, aga ka relvastatud vastupanuvõitlejate staatusest, avaldas riigikogu 2012. aasta veebruaris lühikese tekstiga tunnustust kõigile neile Eesti kodanikele:

Võttes aluseks Eesti Vabariigi põhiseaduse ja lähtudes sellest, et tulenevalt rahvusvahelisest õigusest ei katkenud Teises maailmasõjas okupeeritud Eesti Vabariigi õiguslik järjepidevus,

avaldab Riigikogu tunnustust Eesti Vabariigi kodanikele, kes tegutsesid Nõukogude Liidu või natsionaalsotsialistliku Saksamaa okupatsiooni aastatel Eesti Vabariigi de facto taastamise nimel.

Riigikogu mõistab hukka Nõukogude Liidu ja natsionaalsotsialistliku Saksamaa repressiivse poliitika ning nende isikute tegevuse, kes nimetatud režiimide teenistuses on toime pannud inimsusvastaseid kuritegusid, sõltumata nende kodakondsusest ja kuritegude toimepaneku kohast.⁶⁴

⁶³ Okupatsioonirežiimide poolt represseeritud isiku seadus, 17. detsember 2003, *Riigi Teataja* I 2003, 88, 589, <https://www.riigiteataja.ee/akt/690831>.

⁶⁴ Tunnustuse avaldamine Eesti kodanikel, Riigikogu avaldus, 14. veebruar 2012, *Riigi Teataja* III, 15.02.2012, 2, <https://www.riigiteataja.ee/akt/315022012002>.

Kokkuvõtte okupatsioonikahjude uurimisest

Okupatsioonikahjudest on kõige põhjalikumalt uuritud Eesti inimkaotusi. Uurimistööga on tegeldud varsti kolmveerand sajandit ning, silmas pidades mõrvatute, sõjas langenute, vangilaagris ja küüdituses hukkunute, Eestist põgenenute, mobiliseeritute ja evakueeritute ning GULAGis ja küüdituses ellu jäänud ning kodumaale tagasi pöördunud isikute suurt arvu, on saavutatud tulemus lähedane maksimaalsele võimalikule. Eesti inimkaotused nii Nõukogude kui ka Saksa okupatsiooni ajal, põhjusel ja tulemusena on tänaseks teada. Eesti kaotas viiendiku oma rahvastikust, sh üle 30 000 inimese poliitiliste repressioonide tulemusena mõrvatute ja tapetute ning vangistuses ja küüditatutena surnutena. Neile lisanduvad Punaarmee tööpataljonides hukkunud mehed, rindel langenud ja sõjavangis surnud mehed ning sõjategevuse ohvriks langenud tsiviilisikud. Tööpataljonis surnud, rindel langenud ja sõjavangis surnud sõjaväelaste ning sõjategevuse tagajärjel hukkunud tsiviilisikute arv ei ole täpselt teada, kuid selle suurusjärgu kohta on hinnangud olemas.

Keerulisem on olukord majandus- ja keskkonnakahjude, aga ka kultuuriväärtustele, haridussüsteemile, riiklusele ja riiklikele institutsioonidele tekitatud kahjude kokkuarvamisel. Neid kahjusid üritas kokku arvata nii Eesti NSV Ülemnõukogu moodustatud komisjon, mis tegutses 1989–1990, kui ka Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon oma 2005. aastal ilmunud lõppraportis „Valge raamat“, kuid tulemus ei ole täielik ning puudunud on ühtne metoodika. Eesti NSV majanduse ajalugu on viimastel aastakümnetel uurinud mitu Eesti majandusajaloolast ja Eestis on ülevaade majanduse ajaloost II maailmasõja järel parem kui Lätis ja Leedus. Kuid majandusajaloolaste uurimistöö eraldi eesmärgiks ei ole olnud majanduskaotuste kokkuarvamine.⁶⁵

Okupatsioonikahjude uurimisest Lätis ja Leedus

Okupatsioonikahjusid on uurinud ka Leedu ja Läti ajaloolased, juristid ja majandusteadlased. Ka lõunanaabritel on puudunud metoodika, mille tulemusena on kõrgetasemelistel üritustel

⁶⁵ Eesti keeles vt nt Olaf Mertelsmann, „Turumajanduselt käsumajandusele“ – *Eesti NSV aastatel 1940-1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, toim Tõnu Tannberg, 419–492, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae; 15 (22) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007); Olaf Mertelsmann, „Alatoitumuse tekitamine põllumajanduslikult rikkas piirkonnas: stalinistlik toiduainetega varustamise poliitika 1940. aastate Eestis,“ *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2010): 79–99; Olaf Mertelsmann, „Külma sõja algusaja majanduslikud ja sotsiaalsed tagajärjed Eesti NSVs“ – *Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 23 (30) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2017), 141–162; Olaf Mertelsmann, „Keskmine oodatav eluiga stalinismiaegses Eestis,“ *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2011): 105–110; Martin Klesment, „Eesti majandusarengu dünaamika näitajaid sõdadevahelisel perioodil,“ *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 1 (2008): 25–37; Martin Klesment ja Luule Sakkeus, *Leibkondade tulu-uuringud Eestis 1950–1980 aastatel. Teostuvusuuring ja standardtabelid* (Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2010); Maie Pihlamägi, „Esimene nõukogude aasta Eesti majanduses, 1940–1941,“ *Acta Historica Tallinnensia*, 9 (2005): 187–209. Teistes keeltes vt nt Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland: Von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Dr. Kovač, 2006); Martin Klesment, Allan Puur ja Jaak Valge, *Childbearing and macro-economic trends in Estonia in the 20th century* (Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2010); Martin Klesment, „The Estonian Economy under Soviet Rule: A Historiographic Overview,“ *Journal of Baltic Studies*, 2 (2009): 245–264.

kahjusummadena avaldatud arve, mis kohati erinevad suurusjärgu võrra.⁶⁶ 2011. aasta juunis peeti Riias konverents Nõukogude Liidu poolt Balti riikides põhjustatud kahjustatud kahjustest, mille korraldas Euroopa Parlamendi Liige, majandusteadlane Inese Vaidere ning Okupatsiooni Uurimise Läti Selts.⁶⁷ Konverentsiettekannete põhjal koostatud artiklite kogumik avaldati 2017. aastal ja on seni viimane katse kokku võtta okupatsioonikahjud Balti riikides.⁶⁸ Eesti kaotusi käsitles Kalev Kuke artikkel „Nõukogude okupatsiooni põhjustatud majanduskahju Eesti rahvamajandusele“, mis põhines Valges raamatus avaldatud peatükil.⁶⁹

2017. aastal avaldas Okupatsioonide Uurimise Läti Seltsi kaastööline ajaloodoktor Gatis Krūmiņš ülevaate NSV Liidu investeringutest okupeeritud Balti riikide majandusse ja näitas, et suur osa neist investeringuist teenis keskväime strateegilis-sõjalisi ja mitte kohalikke huve ning pigem oli tegemist Balti riikide materiaalsete väärtuste rakendamisega NSV Liidu kui terviku ja selle teiste osade hüvanguks.⁷⁰ Tuleb märkida, et Krūmiņši artikli üks eesmärke oli ümber lükata sovetimeelsete publitsistide väide, et Balti riigid on NSV Liidule võlgu üleliiduliste ministriumide jt keskväime asutuste juhtimisel Balti riikidesse rajatud tööstusettevõtete ja taristu eest. See on osa avalikust – aga mitte teaduslikust – väitlusest okupatsioonikahjude üle. Krūmiņši väitel investeeris NSV Liit aastatel 1946–1990 Lätisse 24,684 miljardit rubla, kuid viis Lätist välja 40,645 miljardit rubla. Gatis Krūmiņš tugineb oma uurimistöös Balti riikide arhiivides säilitatavatele NSV Liidu Riigipanga osakondade materjalidele, mis tema väitel esitavad kogu raha liikumise keskvalitsuse ja Balti liiduvabariikide vahel. Krūmiņši uurimuse nõrgaks kohaks on asjaolu, et ta võtab arvesse ainult raha liikumist pangadokumentide järgi, kuid NSV Liidus oli rahal teistsugune tähendus ja sisu kui turumajanduslikes ühiskondades. Läti uuringute juures ei saa mööda vaadata kontekstist – Läti avalikkuses oli sel ajal tuline debatt selle üle, kas NSV Liidu õigusjärglane Venemaa on Lätile võlgu või maksis hoopis NSV Liit Läti NSV-le peale. Viimase väite puhul ei võeta tavaliselt arvesse otseseid ja kaudseid sõjalisi kulutusi – Lätis asus Balti sõjaväeringkonna keskus ning suurel hulgal Nõukogude armee üksusi, relvastust ja taristut; samuti ei arvestata elatustaseme erinevusi jm.

⁶⁶ Näiteks teatas Läti okupatsioonikahjude uurimise komisjoni liige Ruta Pazdere Läti valitsusele 12. septembril 2014, et NSV Liidu okupatsiooni põhjustatud kahju võib ületada 300 miljardit eurot. Vt http://www.loib.lv/?page_id=574&lang=en; 18. aprillil 2016 väitis Ruta Pazdere aga, et Läti majanduse kaotuseks Nõukogude okupatsiooni tõttu on 185 miljardit eurot, <https://eng.lsm.lv/article/society/society/soviet-occupation-cost-latvian-economy-185-billion-says-research.a178769>. Leedu uurijad olid Leedu okupatsioonikahjudena varem välja pakkunud pea suurusjärgu võrra väiksema summa.

⁶⁷ *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States*, Riga, 17–18 June 2011.

⁶⁸ *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States, International conference materials, Riga, 17-18 June 2011: Social, economic and environmental losses/damage caused by the Soviet Union in the Baltic States*, toim. Aija Abene ja Juris Prikulis (Riga: The Occupation of Latvia Research Society, c2011, 2017), täistekst vt <http://www.loib.lv/wp-content/uploads/2012/01/DAMAGE-CAUSED-BY-THE-SOVIET-UNION-IN-THE-BALTIC-STATES1.pdf>.

⁶⁹ Kalev Kukk, „Economic Damage Caused by the Soviet Occupation to the National Economy of Estonia,“ – *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States*, 31–35.

⁷⁰ Gatis Krūmiņš, „The Investments of the USSR Occupying Power in the Baltic Economies – Myths and Reality,“ http://va.lv/sites/default/files/lv_psr_s_norekini2016_final_eng_final.pdf.

Kokkuvõtteks

Eestis on koostatud põhjalikud ülevaated Eesti inimkaotustest okupatsioonide tagajärjel. Varaliste, keskkonna- jm kahjude kohta ühtse metoodika alusel koostatud ülevaateid ei ole, varasemate uurimistööde tulemused on kasutatavad lähtematerjalina.

Riigikogu tegi 2004. aastal Vabariigi Valitsusele ülesandeks korraldada okupatsioonide repressiivpoliitika edasine uurimine ja esitada Riigikogule oma seisukoht okupatsioonide jooksul tekitatud kahjustest ja kaotustest tulenevate võimalike kahjutasunõuete kohta.⁷¹

Tulenevalt rahvusvahelisest õigusest on riikidel õigus taotleda okupatsiooniga põhjustatud kahju hüvitamist ja selle õiguse rakendamiseks on 20. sajandil hulk näiteid.⁷²

Okupatsioonikahjude, aga ka nõudeõiguse eitamist okupatsioonikahjude sissenõudmiseks võib käsitada ka kui okupatsiooni enda ning selle põhjustatud kaotuste ja kahjude eitamist. Riikidel on võimalik selgesõnaliselt loobuda kahju taotlemise nõudeõigusest. See tooks kaasa nii loobumise üksikutest nõuetest (nt Vabariigi Presidendi ametiraha jm) kui ka vähendaks riigi kodanike ja juriidiliste isikute nõudeõigust okupatsioonikahjude hüvitamiseks.

Okupatsioonide põhjustatud majanduslike, keskkonna- jt kahjude kokkuarvamine väljaspool inimkaotusi on töömahukas ülesanne, mis eeldab metoodika olemasolu, kusjuures see metoodika peab olema tunnustatud nii ajaloo-, majandus-, sotsiaal- ja õigusteadlaste poolt. Komisjon peab vajalikuks jätkata okupatsioonikahjude alast uurimistööd koostöös teiste riikide ekspertidega.

⁷¹ Vt Riigi Teataja I 2004, 49, 343.

⁷² Vt Tanel Kerikmäe analüüs „Legal Analysis of Presenting a Claim against Russian Federation to Request Compensation for the Damages caused by Soviet Regime“ käesoleva ülevaate lisana.